

Dr. Pesti János:

Az analógia szerepe a helyesírás tanulásában

Deme László és Fábíán Pál emlékére

Tanulmányaink során fokozatosan fejlődik a helyesírási készségünk. Még idősebb felnőttként is tapasztalhatjuk, hogy elbizonytalanodunk, ha egy-egy nehezebb helyesírású szó kerül elénk.

A helyesírás tanulásában sokat segít, ha grammatikai ismereteink alapján az analógia működésével mi magunk jövünk rá, hogy két „feltételezett jó” szóalak közül melyik a helyes írott forma.

Az **analógia** görög eredetű szó. Jelentése: 'a helyes viszony, megfelelés, hasonlóság, viszonyok hasonlósága' (**Rathmann J.** 1988. 21). Alkalmazásakor – a gondolkodás eredményeként – hasonlóságokat, egyezéseket, szabályos eltéréseket állapítunk meg; s így új ismeretekhez jutunk. A biológia, a jogtudomány, a szociológia, a szépirodalom (főleg az esztétika), a nyelvészet (grammatika és a kognitív folyamatok vizsgálata) egyaránt alkalmazza a kutatásokban az analógia módszerét (Vil. Lex. 1: 285 • Magy. gramm. 2000.102, 103, stb. • A mai magy. nyelv. 2004. 263, 726. 728 • **Tolcsvai Nagy G.** 2013. 71, 85, 92). A helyesírás tanulása és tanítása eredményesebb lenne, ha tudatosabban támaszkodnánk az írott szóalakok analógiáinak tanulságaira.

Az analógia működésére gyermeknyelvi adataink is vannak. Ha ismeri és használja már a 3 éves gyermek is a *kézzel, lábbal* szóalakokat, akkor e szavak mintájára – az analógia révén, a szülői beszéd utánzása során – azt is megérti, hogy a *késsel, kanállal* szóalakok a helyesek. Érdekes és meglepő talán, hogy a gyermekek hangtani ismeret nélkül is képesek alkalmazni az illeszkedés szabályát. – Az analógia feltehetően folyamatosan működik a kisgyermekek beszédtanulásában. Ha egy-egy szó kiejtése gondot jelent számukra, akkor – az analógia alapján – a hasonló hangzású szóval helyettesítik. Például P. Andris 3 éves gyermek beszédében ezek voltak a különleges szavak: *tégedtől* (= tőled),

tégedeket (= titeket), *véndörög* az ágyu, csattog a kard (= mennydörög), *kicsibb* (= kisebb), *garázsbögre* (= varázsbögre). Ez utóbbi példa azért érdekes, mert Andris nem ismerte még a *varázs* szót, de 1974-ben már volt *garázsunk*. Az analógia téves működésével sok esetben humoros szóalakokat teremtenek gyermekeink. Például: *hordaágy* (= hordágy), *mamuna* (= idős hölgy, nagymama), *Gyinygya*, *Dzsinygya* (= a *Gyöngyi* név megfelelője), *Mókics* (= Moszkvics), *tutykër* (= a *tutyi* + *pacsker* összevonásából), *Bölcsis doktor* az apukám. = Bölcsészdoktor.

A beszédtanulás kezdeti éveitől bõven marad még magyarázatra szoruló szóalak az alsó tagozatos gyermekek írásában. Mi az oka ennek a kettõsségnek: *utak*, *utat*, *utas* **de** *útban*, *útra*, *útnak*? Az analógia azt „sugallja”, hogy az *utban*, *utra* szóalakok is helyesek. Az analógia vizsgálatára (megértése céljából) érdemes efféle rendszereket egymás mellé állítani:

út → **utak**, **utat**, **utas** / **útban**, **útra**, **útnak**

kút → **kutak**, **kutat**, **kutas** / **kútban**, **kútra**, **kútnak**

víz → **vizek**, **vizet**, **vizes** / **vízben**, **vízre**, **víznek**

↓

Ősi, fgr. szótõhöz

õsi toldalék járul.

↓

Rövid a szótõ mgh-ja. Hosszú a szótõ mgh-ja.

↓

Újabb kori szótõhöz

újabb toldalék járul.

↓

A rövidítések: **fgr** = finnugor – **mgh** = magánhangzó.

Az analógia (az összehasonlítás) révén fedezzük fel a szabályt. Azt, hogy az õsi, egytagú szavainkhoz (*ut*, *kut*, *viz*) a **-k-** többesjel, a **-t** tárgyrag és a **-s** melléknévképzõ járul; az újabb keletkezésû szavainkhoz (*út*, *kút*, *víz*) a hosszabb, újkori toldalékok (a *-ban*, *-ra*, *-nak*) kapcsolódnak. A kétféle rendszer nem keveredhet! Azaz: nem helyesek az *utban*, *kutban*, *vizben* szóalakok, és helyesírási hibának számítanak az *utak*, *kútat*, *kútas* szóalakok is. – Pécs regionális köznyelvében *vizilabda* szó elsõ *i*-je röviden hangzik. A leírt szóalak így helyes: *vizilabda*. Ugyanis az *-i* képzõ nem tartozik az õsi toldalékaink közé. A *vizilabda* szóalak így a kiejtésben a **téves analógia** példája. Elõfordul, hogy a diákok igyekezetükben „túl jó helyesírók” akarnak lenni, és efféle hibákat vétenek: *tollal*, *sakkkal*, *küzdöködik* a *toll-lal*. *sakk-kal*, *küszködik* helyett. A

helyesírási túlkompenzációt nem tekinteném nagy hibának, mert az „elkevető” logikus gondolkodására utal.

A hangkapcsolati törvények (hasonulások, összeolvadás hangzókiesés, rövidülés, illeszkedés stb.) példáit a helyesírási szabályzatunk (HSz) mutatós és igényes rendszerben mutatja be, mégis szükségesnek látszik, hogy elemzésre, gondolkodásra készítő *minirendszerekben* szemléltessük az analógiás kapcsolatokat. Például a teljes hasonulás altípusainak megismerését megkönnyítjük, ha összehasonlítás szándékával jelezzük az efféle összefüggéseket:

lábbal, késsel ↔ Pappal, Kissel ↔ Papp-pal, Kiss-sel ↔ Véghgel, Raáztzal

↕

↕

Yvett-tel, Mariann-nal ↔ Kodállyal, Györggyel

↕

↕

Ft-tal, kg-mal, MÁV-val ↔ Zsanettel ~ Zsanettel

↕

Ágnesnek ~ Ágnesnak

pulóverem ~ pulóverom

Az itt bemutatott rendszer szerint kettős kapcsolódással (oda-vissza alapon) állnak egymás mellett a teljes hasonulás, illetve az illeszkedés példaszavai. Megtanulásukat segíti, hogy a *lábbal* szóban ugyanaz a jelenség, mint a *Pappal* szóban. Vagyis a köznévhöz és családnévhez egyaránt a *-val* teljesen hasonult alakja járult. A *Papp-pal* szóalak a *Pappal* szóval van kapcsolatban. A *Papp-pal* szóban a kötőjeles írásmódot indokolja, hogy három mássalhangzó nem kerülhet egymás mellé, illetve nem sérülhet a családnév eredeti alakja. Ugyanez az elv érvényesül az *Yvett-tel* írásában. Ehhez a szócsoporthoz tartozik a rövidítések hasonult alakjainak írása is; ugyanis meg kell hagynunk a rövidítés eredeti alakját (*Ft-tal*). Látszólag ellentmondásos a *Véghgel* és a *Kodállyal* szembenállás, mert a *Kodállyal* szóalaktól nem derül ki a név alapalakja. Az eltérő megoldást az indokolja, hogy a *ly* egy betű értékű betűkapcsolat, de a *gh* nem betű a magyar ábécében. – A *kettős nyilakkal* a kölcsönösségre utaltam; arra, hogy a *késsel* ugyanúgy kettőzött *ss*-sel kell írni, mint a *Kissel* szót. Nem túlzás azt állítani, hogy a bemutatott rendszerben minden szó valamilyen kapcsolatban van a látszólag távolabb eső szavakkal. Például a *Ft-tal* írásmód a *Papp-pal*, *Yvett-tel* részrendszerhez tartozik elsősorban, de a *lábbal* szóval is

összefügg olyan alapon, hogy mindkét szóalakban jelöltük a teljes hasonulást. Egyértelmű, hogy az összefüggések megállapításában az *analógia* módszerét használtam. Valószínű, hogy könnyebben megértenék a diákok a teljes hasonulás megvalósulásait, ha az ide tartozó HSz-paragrafusok megismerésekor sor kerülne az egyes példák összehasonlító elemzésére az analógia módszerével.

Az analógia segítségével tudunk magyarázatot adni a földrajzi nevek írásmódjában megmutatkozó kettősségekre. Budapesten a *Gellért-hegy* geográfiai fogalom (hegynév), egyúttal városrész nevei is *Gellérthegy* alakban. E névhez hasonlóan a *Hűvös-völgy* domborzati név, a *Hűvösvölgy* városrész neve. Pécsi példák: a *Fehér-hegy* mészköves hegy neve Péccsabolcson, és ugyanitt városrész neve is. A *Havi-hegy* kisebb hegy a Tettyétől K-re, és egyúttal városrész neve. Természetes, hogy földrajzi alakulatra utaló névből alkotott *út* nevében nem teszünk kötőjelet (*Hűvösvölgyi út*, *Havihegyi út*).

Az analógiás készségünk működik akkor is, ha az *ikerszók* helyesírásában bizonytalanok vagyunk. Ilyenkor felidézzük ezt a szabályt: Ha az összetétel tagjai már összeforrtak, és egy szónak számít a szókapcsolat, akkor az egybeírást választjuk: *gizgaz*, *limlom*, *csigabiga*; mert csak a szavak végére kerülhet toldalék (*limlomot*, de nem *limetlomot*). A mindkét tagjukon toldalékolható, illetve már toldalékolt *ikerszók* elemeit kötőjellel kapcsoljuk össze: *irul-piru*, *irult-pirult*, *izeg-mozog*, *izgett-mozgott*, *dimbes-dombos*.

Figyelmet kell fordítanunk arra is, hogy a születő mondataink, szövegünk tagolásában a vessző kitételét nem hagyhatjuk el és kötőszó előtt, ha ott új tagmondat kezdődik: Felhőt hozott a szél, és azt az emberek arcába vágta. Halmozott mondatrészek esetén nem kell vessző az és elé: Felhőt és esőt hozott a szél. Fogalmazásainkban törekednünk kell a folyamatosságra. Minden mondat úgy vigye előre a gondolatainkat, hogy kapcsolódjon az előzményéhez, és egyúttal a rákövetkező mondathoz is. Találón írt **Deme László**: „Szövegalkotásunkban minden mondat legyen jól *megszerkesztett*, egyúttal a *szövegbe szerkesztett*. Ez már nem helyesírási követelmény. Ez a téma már a szövegtani kutatásokhoz tartozik.

Hasznos lenne, ha az analógia alkalmazásával kollégáim rendszeresen bevonnák a tanulókat a nyelvi törvényszerűségek felismerésébe.

Irodalom

Deme L. 1965 = *Helyesírási rendszerünk logikája*. (MNyTK. 110. sz.)

Fábián P. 1967 = **Fábián Pál**: *Az akadémiai helyesírás előzményei 1772 és 1852 között* (NyTan. 9. sz.)

HSz. = *A magyar helyesírás szabályai*. Budapest, 2015.

Magy. gram. 2000 = *Magyar grammatika*. Szerk.: **Keszler Borbála**. Budapest, 2000.

A mai magy. nyelv 12004 = *A mai magyar nyelv könyve*. Főszerk.: **A. Jászó Anna**. Budapest, 2004.

NyKk. I. = *Nyelvművelő kézikönyv*. Főszerk.: **Grétsy László** és **Kovalovszky Miklós**. Budapest, 1980.

Pesti J. 2024 = **Pesti János**: *Szemléletváltásra lenne szükség a helyesírás tanulásában és tanításában*. In. P. J. : „Rozmaringot ültettem cserépbe”. Pécs, 2024.

Pesti J. 2024 = **Pesti János**: *Törekvés a „túl jó”, a hibátlan helyesírásra avagy helyesírásunk bizonyos anomáliáinak felfedezése*. In. P. J.. „Rozmaringot ültettem cserépbe” Pécs, 2024.

Rathmann J. 1988 = **Rathmann János**: *Idegen szavak a filozófiában*. Budapest, 1988.

Tolcsvai Nagy G. 2013 = **Tolcsvai Nagy Gábor**: *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, 2013.

Vil. Lex. 1970 = *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, 1970.